

Novum

Doktori címet szerzett Imreh Jenő László

Imreh Jenő László, a Marosvásárhelyi III. -Alsóvárosi Református Egyházközség lelkipásztora a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Kara (BBTE RTK) és Római Katolikus Teológia Kara (RKTK) által működtetett Ökumené Doktori Iskola hallgatója 2025. szeptember 26-én védte meg Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc a konzisztórium levelezés tükrében című doktori disszertációját.

Témavezető tanára dr. Buzogány Dezső egyetemi tanár volt. A doktori vizsgálóbizottság élén dr. Püsök Sarolta, a BBTE RTK egyetemi docense elnökölt. Opponensei dr. Baráth Béla, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem tanára, dr. Szabadi István, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója és dr. Nóda Mózes, az RKTK egyetemi tanára voltak.

Mintán Imreh Jenő László bemutatta doktori dolgozatát, a disputa rendjén pedig megválaszolta az opponensek által feltett kérdéseket, és megvédte téziseit, a bizottság jeles minősítéssel ítélte oda számára a doktori címet.

A továbbiakban a doktori dolgozat összefoglalásának szerkesztett változatát közöljük.

Imreh Jenő László: Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc a konzisztórium levelezés tükrében Összefoglalás

1. A dolgozat tematikája és felosztása

Dolgozatom a konzisztórium levelezésben felfedezhető legjellegzetesebb témakörök vizsgálatára összpontosít. Kiindulópontként a történeti kontextus feltételezett neuralgikus pontjait, az Erdélyi Református Egyházkerület vezetőségének állásfoglalásait, felhívásait és nyilatkozatait vizsgáltam, és különös figyelmet szenteltem annak, hogy miként álltak hozzá az erdélyi református lelkipásztorok a forradalomhoz, milyen mértékben vettek részt, és milyen szerepük volt ebben.

Az első fejezet az 1848–1849-es szabadságharc eseményeinek irodalomtörténeti vonatkozásait mutatja be.

A második fejezet az erdélyi református történetírás kulcsfontosságú eseményeit és a szabadságharc vázlatos történetét foglalja össze.

A harmadik fejezet a szabadságharcban igen hangsúlyossá vált téma, az állam és az egyház kapcsolatának részleteit mutatja be.

A negyedik fejezet a konzisztórium levelezés legterjedelmesebb részét, az erdélyi református oktatás ügyét foglalja össze.

Az ötödik fejezet egyházszerkezeti és a szabadságharc okozta aktuális és gyakorlati egyházi problémák feltárását nyújtja.

A hatodik fejezet azt összegzi, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület lelkipásztorai milyen tevékenységet fejtettek ki a szabadságharcban.

A dolgozat főszövegében is megjelennek a konzisztórium levelezés eddig még nem közölt forrásainak legjellegzetesebb idézetei. Ezek mellett a függelékben tesztek közzé néhányat a levélváltások legérdekesebb szövegeiből.

2. *A dolgozat forrásanyaga*

Dolgozatom elsődleges forrása az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában őrzött konzisztórium levelezés anyaga. Az 1848-as évre vonatkozó fond 1-től 272-ig számozott levélváltást tartalmaz.¹ Az egy-egy iktatószámmal ellátott iratanyag legkevesebb egy íves, a legterjedelmesebb pedig 47 ívet foglal magában. Az iratanyagban számos duplumot találunk.

A levelezés nagy része rendszerezett. Vannak azonban hiányosságok is, amelyeket az iratanyag rendezői jelezni igyekeztek. 1849-ben összesen 30 iktatószámmal ellátott levelezést jegyeztek, ezzel szemben 1850-ből 128 levélváltást találunk.² A konzisztórium levelezés mellett a közzsínatok jegyzőkönyvei is számos történelmi eligazítást és támpontot nyújtottak,³ s ezek főleg az egyházi veszteségek és lelkipásztori áldozatok körvonalazásához nyújtottak biztos alapot. A levéltári iratanyag mellett visszaemlékezéseket, személyes, polgári levélváltásokat, sajtóközléseket és gazdag másodlagos irodalmat is használtam.

A konzisztórium levelezés tartalmi megismerése során világossá vált, hogy négy témakört kell tárgyalnom, és ennek alapján két bevezető és négy fő fejezetre kell osztanom a dolgozatot.

¹ Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár – Konzisztórium Levelezések 174/1–272.

² Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár – Konzisztórium Levelezések 175/1–30.

³ Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár – Generális Zsinatok Jegyzőkönyvei, 1849.

A lelkipásztorok forradalmi tevékenységének rendszerezése és a dolgozatba való beépítése a másodlagos irodalom tárgyalási szempontjai alapján történt. Ennek olvasása és jegyzetelése során az érdekesebb, fontosabb és jellegzetesebb lelkipásztori életutakat az előre meghatározott altémák szerint csoportosítottam.

Az 1848–1849-es forradalomnak gazdag másodlagos irodalma van. Ennek csupán töredékét volt lehetőség bemutatni. Emellett felsorakoztattam több, a szabadságharcra kapcsolatos szakirodalmi alkotást, és a forradalmi könyvészet tárgyalásánál sor került a sajátos alkotások, történelmi szeletek bemutatására is. Relevanciájukat tekintve a fentebb bemutatott irodalom a legjellegzetesebb.

A szabadságharc irodalmának vizsgálata rendjén azt állapíthattam meg, hogy némely régióhoz és településhez kapcsolódó események leírása gazdag forrásanyagra támaszkodik. Számos visszaemlékezés, kordokumentum és sajtótermék segítette a történetírást. A hegyaljai vagy háromszéki események közlését és értelmezését több szerző tollából is olvashattuk. Eközben más tájegységek forradalmi eseményeiről nem születtek sem monográfiák, sem részletes történelmi adatközlések. Ennek eredményeképpen vannak olyan események és egyházi személyek, akiknek forradalmi tevékenységéről gazdag beszámolót olvashatunk, viszont más erdélyi vidékek forradalmi történései kevésbé dokumentáltak.

A konzisztórium levelezés fényében több kérdés alaposabb és helyesebb értelmezésére lehetett jutni, s így remélhetjük, hogy a református történetírásunk gazdagodni fog egyházi levéltárunk eddig még fel nem tárt dokumentumai által.

3. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc vázlatos összefoglalása

A bevezető fejezet, amely az erdélyi társadalmi folyamatok kibontakozását követi, nyilvánvalóvá teszi, hogy a szabadságvágy mennyire mélyen áthatotta az itt élő emberek társadalmát, s hogy mennyire erős szorítást jelentett az osztrák fennhatóság, az ellenreformáció és a tudatos rekatolizációs folyamatok sora. Erdély aranykorának fejedelmei gazdag hagyatékot építettek ki, amelyet a következő nemzedékeknek volt feladata megőrizni és gyarapítani. A nemzeti megmaradást a vallás szabad megéléséhez kötötték. Míg a lelkiismeret szabad, az állampolgári kötelességek is könnyebben teljesültek. A vallási türelem, a szolgálat függetlensége, a fejedelmi támogatások és anyagi források biztosítása, a peregrináció kiszélesítése, a nemzeti kérdésekre történő odafigyelés hathatósan segítette elő a megmaradást.

A török elnyomás 150 évét az osztrák fennhatóság szintén 150 éve követte. Ebben a háromszáz éves időszakban a szabadságvágy egyre erősödött. Az európai polgári, társadalmi fejlődési folyamatok is hozzájárultak a szabadságvágy megerősödéséhez.

Erdély és Magyarhon '48-as történetét több toll is megírta. Különböző szempontok követése által teljes körű történetírásokat olvashatunk.

A dolgozat második fejezetében az 1848–1849-es forradalmi történések előzményeit vázoltam fel, hogy megalapozzam a további kérdéskör kibontását. Itt a legfontosabb dolgokat igyekeztem felvetni, azért is, hogy a konzisztórium levelezés dokumentumanyagát egyrészt értelmezni, másrészt rendszerezni, harmadrészt pedig felhasználni tudjam.

A szabadságharc legfontosabb mozzanatait is szűkszavúan tárgyaltuk. A sarkalatos időpontok és események pusztán a keret biztosítása érdekében történtek. Az egyház és állam viszonyának alaposabb tárgyalását, az oktatásügy széles körű reformját, valamint az egyházszervezeti problémák kiküszöbölését azonban részletesen tárgyaltam.

4. Az egyház és az állam kapcsolata

Az egyházi élet, az iskolák és az önszerveződés tekintetében a protestáns felekezeteknek sikerült részben függetleneknek maradniuk a századok során, viszont a forradalom kirobbanásának következtében mind az államnak, mind az egyháznak újra kellett definiálnia önmagát, új szempontrendszer szerint kellett biztosítaniuk működésüket. Az állam és az egyház kölcsönösen hatottak egymásra. A szabadságharc után mindkettő működése átalakult, de küldetésük és a társadalomban betöltött szerepük nem változott. Az egyház, főleg a római katolikus, veszített meghatározó pozíciójából, a protestáns felekezetek viszont némi előnyre tehettek szert. Az állam azonban szabadelvű prókátorainak eszmeisége hatására elszakadt az egyháztól, és önállóan töltötte be a maga szerepét.

A szabadságharcos követelések tizenkettedik pontjának megvalósulása eredményeképpen az állami határok elmosódtak, és megalakult az egységes magyar református egyház. Ennek kezdeményezői a Dunántúli Egyházkerület vezetői voltak, az erdélyi küldöttek pedig teljes meggyőződéssel vállalták az egységbe tartozás lehetőségét.

1848-ban a Magyarországi Református Egyház szervezetileg négy önálló egyházkerületből állt. Miután bekövetkezett Erdély uniója Magyarországgal, a négy magyarországi és az erdélyi református egyházkerület eltervezte egységesülésüket, és elküldte képviselőiket a szeptemberi minisztériumi tárgyalásokra.

A Budapestre összehívott szeptemberi tanácskozásra az erdélyi képviselőt is elvitte a maga petícióját, amelynek fő pontjai a következők voltak: a vallásszabadság és felekezeti egyenlőség elve; az egyházi autonómia védelme; a felekezeti iskolák megőrzése; konkrét iskolai és egyházi szükségletek; anyagi kérdések. A konzisztórium levelezés ebben a témakörben is számos új információval és dokumentummal gazdagította a szabadságharc történetírását.

5. Oktatási kérdések a szabadságharc időszakában

Az oktatás kérdése minden társadalmi rendben együtt járt az egyház tevékenységével, ugyanakkor az állam is – ideológiától, gondolkodási és politikai rendszertől függetlenül – részt vállalt az oktatás ügyében. A reformációt követően megerősödött a protestánsok iskolarendszere. Ennek érdekében számos áldozatot hoztak a jövő nemzedékek tudományos, erkölcsi és hitbeli nevelése érdekében, és a protestánsok iskolarendszere többnyire megőrizhette függetlenségét. A bevezetett oktatásügyi reformok minden bizonnyal hasznosak és szükségesek voltak, viszont kulcseszközei voltak egyrészt az állami, másrészt az államvallás-ként elismert római katolikus törekvéseknek. A forradalom előtti nevelés-tanítás ügyét az 1777-es, majd az 1806-os Ratio Educationis néven ismert tanügyi rendelet szabályozta. A reformkor (1825–1848) törekvései a szabadságharc kirombanásának idejére és azt követő törvényes vitákra értek be.

Az erdélyi református egyházi vezetés már a forradalom kitörését megelőzően igen hangsúlyos lépéseket tett az oktatás reformálásának érdekében. A konzisztórium levelezés hűen tanúskodik erről is, amely egyrészt a szabadságharc kitörését megelőző oktatásügyi reformtörekvéseket mutatja be, másrészt az oktatók megújulási igényeit is körvonalazza.

1848. március 15-ét követően az erdélyi iskolarendszer váratlan meglepetésként alakult át. A forradalmi hírek előbb lelkesítő és motiváló hatást gyakoroltak a tanulóifjúságra, viszont a honvédségbe való belépés eszménye eltávolította őket az iskolapadoktól. A fegyelem megbomlott, és a tanulási rend fellazult. A diákokat korábban küldték ki a húsvéti legációra. A két sátoros ünnep között valamennyi oktatási intézmény egybehangozón javasolta az oktatás berekesztését, ugyanis minden iskola vezetősége arra a meggyőződésre jutott, hogy a diákság együttmaradása károsabb, mint hazabocsátásuk.

Az egyházi oktatás megújulásért megszervezett bizottság gyakran ülésezett, viszont tartózkodtak a döntésektől. A lényegi kérdésekben elnapolták a tárgyalásokat. Arra szólítottak fel minden főtanodát, hogy terjesszék fel reformjavaslatukat. A dolgozatban ismertettem az udvarhelyi, a marosvásárhelyi, a nagyenyedi és a kolozsvári egyházi iskolák reformjavaslatait, amelyekben kitértek a tanodák szakképesítésének, a teológiai szakirány fejlesztésének sokrétű kérdésére is. Megvitatták a természettudományok oktatásának áthidaló jellegű új formáját. A bizottság ülései bepillantást nyújtottak a szászvárosi és az óbaldogfalvi iskolák sajátos helyzetének részleteibe is.

A konzisztórium levelezés feltárása új források és szempontok megismerését eredményezte. Az újonnan megszerzett adatok átformálták az erdélyi református oktatásról alkotott eddigi képünket. A marosvásárhelyi és a kolozsvári egyházi tanodák kezdeményezései nagyon jól tükrözik, hogy mennyire megérett az idő

a megújításra, az újjászervezésre. A forradalom megkönnyítette az oktatásügy megreformálásáról való tárgyalások megszervezését.

A béklyó alól felszabadult magyar haza újonnan megválasztott vezetői és felelős döntéshozói az oktatás kérdését tekintették legelső határozatra váró ügyüknek. Az államilag is központosított oktatás gondolata megvalósulni látszott korábban az unió szentesítése, később pedig a vallásügyi minisztérium gyűlésének döntései által. Azonban a polgárháború kirobbanása megakadályozta a tervek gyors megvalósulását. Az oktatási folyamat újraindítása lassú folyamat volt, de végül a szabadságharc elvesztése ellenére is megvalósult.

A források jól tükrözik, hogy az erdélyi egyházkerület milyen nagy reménységet fűzött a kultuszminisztériumi tárgyalásokhoz. Az oktatás ügyének alapos körülhatárolása és a legégetőbb kérdésekről folytatott nyílt párbeszéd jó alapot biztosított a tanítás és nevelés rendszerének megújulásához. A protestáns felekezetek egységes fellépése és a tanácskozások közös vállalása példaértékű volt, a minisztérium pedig azt is ígérte, hogy honorálni fogja az egyházi és oktatási ügyek rendezése érdekében tevékenykedő személyek fáradozását. A törvénybe iktatás megtörtént, viszont a megvalósítás késett, a báró Eötvös József miniszterrel folytatott tanácskozás pedig eloszlott minden ábrándot.

Az erdélyi polgárháború egyre inkább érezhető előszele miatt szeptember 1-jéről november 1-jére halasztották az oktatást újrakezdését, de erre a későbbi időpontban sem volt már lehetőség, és csak a szabadságharc kitörésének egyéves évfordulója közeledtével sikerült elindítani Zilahon. Az elszegényedés, az iskolaépületek polgárháborús körülmények között való megrongálódása is nehezítette az újrakezdés folyamatát. Az állam felvállalt támogatásának folyósítása sem következett be, s így a szabadságharc kirobbanása több nehézséget okozott, mint amennyivel korábban szembenéztek.

A konzisztórium levelezés oktatási témával kapcsolatos dokumentumai hiteles képet nyújtottak az 1848–1849-es évekről, s ezáltal új szempontokat sikerült találni a szabadságharc értelmezéséhez.

6. Egyházszervezési gondok a szabadságharc időszakában

A dolgozat ötödik fejezetének valamennyi alpontja egyházszervezési gondokat elveníti meg. A forradalom alatt fellazult törvényes keretek sok nehézséget okoztak. Számos református atyafi a dézsma és a quarta megszűnésének örvendett – Erdélyben is –, ez pedig felborította az egyházközségek gazdasági életét. Több személy és közösség lett igen rövid idő alatt szegénnyé, s ebben a kérdéskörben számos felterjesztést fogalmaztak meg. A fellazult törvényes keretek szabadossághoz és vandalizmusához vezettek, s ezt a polgárháborús rablások is tetézték. A szabadságharc ideje alatt fellazult az erkölcs is, és meggyengült az

egyház szervezetének belső, összetartó ereje. Szükségállapot uralkodott a közigazgatás, a társadalom szintjén, és még az egyházban is. A helytállás számos kihívással járt együtt.

Ez a fejezet több olyan alfejezetet is tartalmaz, amelyeknek témája nem feltétlenül köthető a szabadságharchoz. A marosbogáti papválasztás ügye, illetve a nagyenyedi püspöki lakosztály helyzete a szabadságharc dúlásától függetlenül megoldásra váró esemény volt, amelyet a forradalom kitörése legfeljebb csak sürgetni tudott.

7. Az erdélyi református lelkipásztori kar szabadságharcban betöltött szerepe

Az egyház missziói küldetése és bizonyágtétele nem változhat, a változó rendszerek, politikai erők dacára határozott kellett hogy legyen. Hitvallásos üzenete abban a helytállásban segített, amelynek egyensúlyából az egyházat is kimozdították. A keresztyénség kezdetétől fogva nagy fontosságot tulajdonított a diakónia szolgálatának, a betegek, árvák és nehéz sorsúak megsegítésének.

A hatodik fejezet abba nyújt betekintést, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület lelkipásztorai milyen tevékenységet fejtettek ki a szabadságharcban. A szabadságharc eseményeit rögzítő történetírás keveset jegyez fel erről. A haza megsegítésére számos gyülekezet és lelkipásztor adakozott. A lelkipásztorok arról is gondoskodtak, hogy az összegyűlt adományt rendeltetésének megfelelően használják fel.

1848 októberében az adakozás az önvédelmi célt szolgálta. A háromszéki nemzetőröknek ágyúkra volt szüksége. Az egyház harangokkal, színes és nemesfémekkel, klenódiumokkal járult hozzá az ágyúöntéshez. A nagyenyedi vésznapi híre egész Erdélyt megdöbbenettette, a reformátusság pedig főszerepet vállalt a földönfutóvá lett enyediék befogadásának és megsegítésének szolgálatában.

Magyarország és Erdély országgyűlési tagjainak egy része lelkipásztor, illetve konzervatív szemléletű képviselő volt. Velük a haladás és fejlődés elveit valló képviselők csoportja állt szemben. A két markáns, egymástól élesen elhatárolható eszmei csoportosulás között volt egy harmadik társulás, amely nem elkötelezetten konzervatív és nem feltétlenül haladó eszmeiséget vallott. Ők voltak a demokráta, akik a nép érdekeit képviselték.

Az erdélyi református lelkipásztorok, a köztük a vezetői szereppel megbízott személyek is a fentebb bemutatott társadalmi-politikai irányzatok egyikének elveit pártolták. A lelkipásztorok idősebb nemzedékének nagyjá értelemszerűen a konzervatív elveket vallotta. De voltak közöttük olyanok is, akik egyértelműen a haladás elveit vallották. A legtöbb fiatal lelkipásztor megújulást óhajtó, fejlődéspárti volt.

A lelkipásztorok szabadságharchoz való viszonyulásában azt láthattuk, hogy egyik csoportosulás békepárti volt, a megbékélésért fáradozott, és minden erejével a nemzetiségek testvéri kapcsolatát hirdette. Velük álltak szemben a nemzeti érdekeket propagáló és radikálisan a forradalom felvállalását hirdető lelkipásztorok. Közülük is kimagaslanak a republikánus szellemiségű lelkészek, akik nemzeti vagy nacionális beállítottságú gondolkodásúak voltak. A konciliarista lelkipásztorok szolgálata igen értékes volt. Kiálltak személyes küldetésük és elhivatásuk mellett, a népek tavaszának légkörében is észérvekkel és higgadtsággal igyekeztek élen járni.

A tábori lelkészek tevékenységét vizsgálva arra a következtetésre lehetett jutni, hogy voltak közöttük olyanok, akik a háború kezdetén még távol maradtak a forradalmi tevékenységektől. Mások előbb nemzetőrök lettek, utóbb pedig tábori lelkipásztori szolgálatot végeztek.

A szabadságharc küzdelmeinek egy része a harctéren zajlott, míg a forradalom sok más vonatkozásában a tárgyalótermekben, irodákban zajlott. Ezekben is találkoztunk lelkipásztorokkal. Sőt, Hegyalján és Háromszéken az önvédelmi tevékenységek megszervezői is ők voltak.

Ideológiai szempontból többen fűztek nagy reményeket a szabadságharc hozta új társadalmi helyzethez. Az igehirdetések hangvétele, előadásmódja és tartalma is lényegesen megváltozott. Bár nem általánosíthatunk, mégis elmondhatjuk, hogy több lelkipásztor nem pusztán kötelességből olvasta fel és terjesztette a forradalmi kormány proklamációit, hanem többen is tartottak olyan igemagyarázatokat, amelyek az éppen aktuális politikai viszonyokra adtak válaszokat. A 12 pont értelmezése és annak valamennyi erdélyi vidékünket érintő kérdése számos beszéd alapját képezte.

A lelkipásztorok társadalmi szerepvállalását illetően az is világossá vált, hogy mindazok, aki országgyűlési képviselők lettek, a közösség bizalmát és elismerését élvezték. Szónoklataik és mindennapi közösségsszervező tevékenységük által meghatározták az egyes települések és a tájegységek életét.

Az erdélyi református közösség élén kiegyensúlyozott, szolgálatkész és minden szinten elismert lelkipásztorok álltak. Bár ők is a forradalom vagy inkább a polgárháború keresztútjába kerültek, az adott körülmények szorításában a legszükségesebb formában szolgáltak: őrizték, védelmezték és átmentették az egyház épített örökséget, levéltárát.

A konzisztórium levelezés segítségével bemutatott két összesítés pusztán kezdeményezés és első szintű felmérés volt. A harmadik lista, amely valamennyi lelkipásztori áldozat nevét tartalmazza, több mint 177 év távlatából készülhetett el.

Hangsúlyoznunk szükséges, hogy az áldozatok emlékét valamennyi közösség megőrizte. Az életüket vesztett lelkipásztorokról azóta is kegyelettel emlékeznek

gyülekezetükben, tájegységükben. Kopjafa vagy valamilyen más emlékjel őrzi nevüket, áldozatukat.

Az életüket vesztett lelkipásztorok első összeírása Z. Bodola Sámuel nevéhez fűződik, aki 1849-ben 20 lelkipásztor nevét jegyezte le. Egyik notáriusi bejegyzése szerint azt tervezte, hogy részletes beszámolót fog készíttetni a forradalmi veszteségekről, viszont ennek nyomára nem sikerült rábukkanni. Csupán feltételezhetjük, hogy elkészült ez az összefoglalás.

A második összeírásban is ugyanennyi lelkipásztorról olvashatunk. Ők a polgárháborúban estek el, viszont ez a szám sem pontos. Kutatásom egyik eredménye, hogy valamennyi irodalmat, levéltári adatot és visszaemlékezést figyelembe véve teljesebb lett a szabadságharc idején meghalt lelkipásztorok sora.

Összevetve mind a konzisztórium levelezést, mind más levéltári adatokat és a másodlagos irodalmat is, a retorzióban részesült lelkipásztorok és teológiai hallgatók szerepvállalásáról tudunk a legkevesebbet megfogalmazni. A 19. század közepén született német sajtótermékek közölnek ugyan elvétve erre vonatkozó adatokat, de még így is csak nagyon kevés információval rendelkezünk. A periratok átvizsgálásának lehetősége még nem adatott meg.

A forradalmat követő megtorlások miatt számos dokumentumot megsemmisítettek, így nem egyszerű kikutatni a lelkipásztorok pereinek részleteit, inkább csak visszaemlékezések vagy más történelmi források nyújthatnak valamely eligazítást. Minden bizonnyal a felsoroltaknál több lelkipásztor részesült utólagos megtorlásban. A személyazonosság megváltoztatása némely esetben sikeres volt. A más tájegységre való elköltözés is megoldást nyújtott. Többen családjuktól és a gyülekezetüktől elszakítva töltöttek hosszú esztendőket a börtönökben.

A karhatalom bosszúja vérszomjas volt, és egy esetleg újra fellobbanó szabadságharc és polgárháború megelőzése érdekében statuáltak példát azokkal, akiket sikerült elfogniuk. Viszont a belső szabadságvágyat semmilyen megtorló intézkedés nem tudta elfojtani.

Én személy szerint az áldozatok közé sorolnám azokat a lelkipásztorokat, akik a forradalom után sok esetben emberi méltóságuktól is megfosztva raboskodtak a legrosszabb körülmények között. Többen a retorziók miatt vesztették életüket, mások olyan traumákat éltek át, amelyeknek következtében súlyosan megsérültek, és képtelenek voltak gyakorolni hivatásukat. Mindenképpen áldozatnak tekinthetők ők is.

A lelkipásztorok szabadságharcban betöltött szerepének körvonalazása kapcsán kiegészítettem a konzisztórium levelezésanyagot az Erdélyi Református Egyházkerület közzsinati jegyzőkönyveinek idevágó részleteivel. Előbb a jegyzői bejegyzést, majd a jegyzőkönyvi összesítést közöltem. Ezek vizsgálata során

rálátást lehetett nyerni az erdélyi reformátusság veszteségeinek mértékére, arányára és személyi jelentőségére. A másodlagos irodalom az értelmezésben nyújtott segítséget.

8. Következtetések

8.1. *A Konzisztórium levelezése sok új és további kutatásra érdemes anyagot tartalmaz.* Ezek jó támpontot nyújtanak a dolgozat fejezeteiben bemutatott témák további kutatásához és mélyebb társadalmi összefüggéseihez. A levelezés híven tükrözi a forradalmi hangulatot, és tiszta képet nyújt a legkardinálisabb kérdésekről.

8.2. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Konzisztóriumára számára meghatározó kérdés volt az oktatás ügye.* A dokumentumanyag kétharmadát az oktatással kapcsolatos levelezés képezte (a tanodák jelentései, az oktatás újjászervezése, a reformok életbe léptetése).

8.3. *A levelezés azt tükrözi, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület jó kapcsolatot ápolt az állammal.* Az átalakult politikai viszonyok között az erdélyi református egyházvezetés nem volt sem elkötelezettje, sem kiszolgáltatója az államnak. Az állam részéről megküldött leiratokat továbbította a gyülekezetek felé, hogy azokat a lelkészek felolvasásuk és magyarázzák a hívek előtt, mindazonáltal megőrizte függetlenségét az állammal szemben, viszont partnere volt az államnak a közösség érdekeit szolgáló ügyekben.

8.4. *Az Erdélyi Református Egyházkerület vezetősége higgadt, békepárti volt, aktívan szolgált, és valós megoldásokat keresett a felmerülő gondokra.* Konzisztóriumának számos kisebb egyházszervezési kérdéssel kellett szembenéznie, amit a maga helyén kezelt. Figyelmet fordított a kisebb gondokra is, és a belső élet folyamatos koordinációjára is odafigyelt. A pásztori szolgálatot a legnehezebb időszakban is ellátta.

8.5. *Az erdélyi református lelkipásztorok több mint fele aktívan vett részt a forradalmi eseményekben, és egynegyede retorziót szenvedett, vagy életével fizetett.* Az adatok megdöbbentő eredményeket mutatnak. A lelkipásztorok bekapcsolódtak a forradalmi eseményekbe. Valamennyien hazafiak voltak: szónokoltak, a harctéren küzdöttek, békéltettek, diakóniai szolgálatot irányítottak és végeztek. A polgári magyar nemzet megszületése mögött ott volt az ő áldozatuk és szolgálatuk is.

Imreh Jenő László